

ભારત એક ઉપખંડ જેટલું મોટું રાષ્ટ્ર છે, જેને પોતાનો આગવો અને વિસ્તૃત ઇતિહાસ છે. ભારતની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિએ તેનો ઇતિહાસ ઘડવામાં મહત્વપૂર્ણ ભાગ ભજવ્યો છે. ઉત્તરમાં હિમાલયની પર્વતમાળાઓ, પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર, દક્ષિણમાં હિંદમહાસાગર અને પૂર્વમાં બંગાળના ઉપસાગરથી ઘેરાયેલું આ રાષ્ટ્ર વિશિષ્ટ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ ધરાવે છે. મહાસાગર અને પર્વતમાળાઓએ ભારતને સુરક્ષિત રાખ્યું છે, તેમ છતાં પ્રાચીન કાળથી તે વિશ્વ ઇતિહાસથી જુદું રહ્યું નથી. આ દુર્ગમ સીમાઓ ઓળંગીને અનેક વિદેશી પ્રજા અહીંયાં આવી છે, તે જ રીતે અહીંની પ્રજા વિદેશોમાં ગઈ છે.

ભારત ઉત્તર-દક્ષિણ 3214 કિમી જેટલી લંબાઈ અને પૂર્વ-પશ્ચિમ 2933 કિમી જેટલી પહોળાઈ ધરાવે છે. જમીનસીમા લગભગ 9600 કિમી અને સમુદ્રસીમા લગભગ 8000 કિમી જેટલી ધરાવે છે. ભારતનો વિસ્તાર 32.8 લાખ ચોકિમી જેટલો વિશાળ છે. વરસાદ, આબોહવા અને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ વિભિન્ન પ્રદેશોમાં એટલો બધો તફાવત જોવા મળે છે કે, ભારત એક વિશાળ રાષ્ટ્ર નહિ પરંતુ અનેક દેશોના બનેલા એક ઉપખંડ જેવો લાગે છે. આ પ્રાદેશિક ભિન્નતા સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ પણ વિવિધતાસભર બની રહી છે. તેમ છતાં મોટે ભાગે તે એક વિશાળ સર્વસામાન્ય સંસ્કૃતિનો ભાગ છે. અનેક પ્રજાતિ અને સંસ્કૃતિઓના સમન્વયમાંથી મહાન ભારતીય સંસ્કૃતિનો જન્મ થયો છે. મોટા ભાગના લોકો હમણાં સુધી એમ માનતા કે ઇતિહાસમાં માત્ર વંશાવલીઓ, યુદ્ધો અને રાજા-મહારાજાઓનાં વિવરણો જ આપેલાં હોય છે, પરંતુ હકીકતમાં તેમ નથી. ઇતિહાસ તેને મળેલ અનેકવિધ સાધન-સામગ્રીનો વૈજ્ઞાનિક ઢબે ઉપયોગ કરી એક લાંબા સમયગાળા સુધીની રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિઓનું મૂલ્યાંકન કરે છે. એટલું જ નહિ, તે ઘટનાઓ કેવી રીતે બનવા પામી તેવો પ્રશ્ન ઉઠાવી તેનો સમાજ પર પડેલ પ્રભાવ સ્પષ્ટ કરે છે. ઘણી વાર નવીન સામગ્રી પ્રાપ્ત થતાં, ઇતિહાસની નવી નવી વ્યાખ્યાઓ કરે છે. તે હકીકત અને કલ્પના વચ્ચેનો ભેદ પણ સ્પષ્ટ કરે છે. ઇતિહાસકાર ઐતિહાસિક આધારોને તપાસી તેની સત્યતાનું આલેખન કરે છે.

ભારતીય ઇતિહાસ-લેખનની પરંપરા

પશ્ચિમમાં ઐતિહાસિક ઘટનાઓને સમય અનુસાર વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવવામાં આવે છે, પરંતુ તેનો અર્થ એ નથી કે ભારતીયોમાં ઇતિહાસ પ્રત્યે કોઈ રુચિ ન હતી. હકીકતમાં પ્રાચીન ભારતીયોની ઇતિહાસ-લેખનપદ્ધતિ પશ્ચિમી પદ્ધતિ કરતાં અલગ હતી. ભારતમાં સતયુગ, ત્રેતાયુગ, દ્વાપરયુગ અને કળીયુગના માધ્યમથી પુરાણોમાં ઇતિહાસ-લેખન થયેલું જોવા મળે છે. તેમાંથી શાસકો અને રાજવંશોની યાદી પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમની સિદ્ધિઓ અને તેમની સાથે ઘટેલી ઘટનાઓ વિશેની ચર્ચા પણ છે. ઈ.સ.ની બારમી સદીમાં કલ્હણે ‘રાજતરંગિણી’ નામનો કાશ્મીરનો ઇતિહાસ લખ્યો, જે પ્રાચીન ભારતીયો ઇતિહાસ વિશે અજાણ ન હતા તે વાતની સાબિતી આપે છે. જોકે, આ સિવાય આટલો સ્પષ્ટ કોઈ ઐતિહાસિક ગ્રંથ ભારતમાં જોવા મળતો નથી, તે પણ એક હકીકત છે.

18મી સદીમાં અંગ્રેજોએ ભારત પર પોતાનું રાજ સ્થાપવાની શરૂઆત કરી. તેમણે પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસ અને ભારતીય સમાજ વિશે જાણવા માટે ભારતના પ્રાચીન ગ્રંથોનો અંગ્રેજી ભાષામાં અનુવાદ કરાવ્યો, એટલું જ નહિ, પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ જાણવા માટે (ઈ.સ. 1784) રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ બેંગાલની સ્થાપના કરવામાં આવી. તેણે ‘મનુસ્મૃતિ’નો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો. તે દ્વારા જર્મન વિદ્વાન મેક્સમૂલરે ભારતની ઐતિહાસિક માહિતીનું નિરૂપણ કર્યું.

અંગ્રેજોએ પ્રાચીન ભારતીય ભાષાઓ જાણવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો. અંગ્રેજ વિદ્વાન જેમ્સ પ્રિન્સેપે અશોકના શિલાલેખની લિપિ ઉકેલી (ઈ.સ. 1827). વિન્સન્ટ આર્થર સ્મિથે ‘Early History Of India’ લખ્યું, જે પ્રાચીન ભારતને લગતો સૌપ્રથમ આધારભૂત ગ્રંથ હતો. જોકે, આ ગ્રંથ બ્રિટિશ દૃષ્ટિકોણથી લખાયેલો છે. જેમાં બ્રિટિશરોના ગુણગાન ગાવામાં આવ્યા છે. તેણે પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભારતીય શાસન કરતા બ્રિટિશ શાસનને વધારે ઉપયોગી ગણાવ્યું છે.

અંગ્રેજોએ પોતાના દૃષ્ટિકોણથી ભારતનો ઇતિહાસ લખ્યો, તો ભારતના રાષ્ટ્રવાદીઓએ તેમની સામે રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસનું લેખન કરવાની જવાબદારી લીધી. તેમણે પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિનું ગૌરવ વિશ્વ સમક્ષ મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આવા બે મહત્વપૂર્ણ રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસકારોમાં ડૉ. આર. જી. ભાંડારકર અને વિ. કે. રાજવડેનો સમાવેશ થાય છે.

સ્વતંત્રતા બાદ ભારતીય ઇતિહાસ-લેખનમાં મહત્વપૂર્ણ પરિવર્તન આવ્યું. ધીમે ધીમે રાજકીય ઇતિહાસને સ્થાને સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ પર લખાણ વધવા લાગ્યું. એ. એલ. બાશમ ‘ધ વન્ડર ધેટ વોઝ ઇન્ડિયા’ના લેખક અને ડી. ડી. કોસામ્બી ‘ઇન્ડોડક્શન ઇન ધ સ્ટડી ઓફ ઇન્ડિયન હિસ્ટરી’ના લેખક આ ક્ષેત્રે સૌથી અગત્યના ગણાય છે.

ભારતીય ઇતિહાસનું વિષયવસ્તુ

અતીતના સંપૂર્ણ જ્ઞાન માટે વિદ્યાર્થીઓમાં જાગૃતિ આવે અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાના રાષ્ટ્રના પ્રાચીન સમાજ, ધર્મ, રાજ્ય અને સંસ્કૃતિનાં વિશિષ્ટ તત્વોને આત્મસાત્ કરી શકે તેવી બાબતોનો ભારતીય ઇતિહાસના વિષયવસ્તુનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. છેક પાષાણયુગથી લઈને 20મી સદી સુધીના ભારતની તારીખ-વાર માહિતી અને તેની સાથે સંકળાયેલ કાર્યકારણના સંબંધો ઇતિહાસનું વિષયવસ્તુ બને છે. આધુનિક ઇતિહાસમાં મોટી ઘટનાઓ જ નહિ, નાની ઘટનાઓ પણ ઇતિહાસ બદલવામાં ભૂમિકા ભજવે છે, તે પણ દર્શાવવું એ ઇતિહાસકારનું મૂલ્યવાન સર્જન ગણાય છે. કલા, સ્થાપત્ય, ધર્મ, વર્ણ, જ્ઞાતિ, રાજ્યવ્યવસ્થા, અર્થવ્યવસ્થા, વેપાર-વાણિજ્ય, આચાર-વિચાર અને તેને લગતી વિચારસરણીઓ ઇતિહાસનું વિષયવસ્તુ બન્યાં છે.

આ ઉપક્રમે આપણે પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસનું અધ્યયન કરવાનો પ્રયત્ન કરીશું. ઇતિહાસકારો ઇતિહાસ જાણવાનાં સાધનોને મુખ્યત્વે બે ભાગમાં વહેંચે છે : અલેખિત સાધનો અને લેખિત સાધનો.

અલેખિત સાધનો : ઇતિહાસકારો પુરાતત્ત્વીય સાધનોને અલેખિત સાધનો તરીકે ઓળખાવે છે. પ્રાચીન પથ્થરો, ધાતુઓ, માટીનાં વાસણો, મુદ્રાઓ, હાડપિંજરો, નૃવંશશાસ્ત્રીય સાધનો વગેરેને અલેખિત સાધનો કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારનાં સાધનોમાં કોઈપણ પ્રકારની લેખિત સામગ્રી મળતી નથી, પરંતુ દટાયેલાં શહેરો, ગામડાંઓ અને ઉપર જણાવેલ અલેખિત સાધનોમાંથી ઇતિહાસકારો વૈજ્ઞાનિક ઢબે ઇતિહાસનું સર્જન કરે છે. ભારતના ઇતિહાસનો બહુ મોટો ભાગ આવાં અલેખિત સાધનો દ્વારા તૈયાર થયો છે.

પ્રાચીન ભારતના આવા ભૌતિક અવશેષોનો અભ્યાસ પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રની મદદથી થાય છે. પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રીઓ આવાં પ્રાચીન સ્થળોને શોધી કાઢી તેનું ઉત્ખનન (ખોદકામ) કરે છે. અહીંથી મળેલ અવશેષોને આધારે તેઓ આ સ્થળનો સમય અને વીતેલા યુગના મનુષ્યના જીવન અંગે ધારણાઓ કરી વૈજ્ઞાનિક ઢબે તેમનો ઇતિહાસ સ્પષ્ટ કરે છે. ભારતમાં આ પ્રમાણે પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રીઓ દ્વારા અનેક સાંસ્કૃતિક બાબતો શોધી કાઢવામાં આવી છે. 14 લાખ વર્ષ પહેલાંના માનવના પુરાવાથી લઈને હડપ્પીય સમય સુધીના એક મોટા ગાળાનો ઇતિહાસ આલેખે છે. જેમ કે પુરાપાષાણયુગ, મધ્યપાષાણયુગ, નવપાષાણયુગ, તામ્રપાષાણયુગ, તામ્ર-કાંસ્યયુગ અને લોહયુગ.

ઉત્ખનન દરમિયાન મળી આવેલા અવશેષોનો સમય નક્કી કરવા માટે તેઓ કેટલીક વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરે છે. તેમાંની સૌથી મહત્વપૂર્ણ પદ્ધતિ છે રેડિયોકાર્બન - 14 (સી - 14) પદ્ધતિ. આ પદ્ધતિ પ્રમાણે કાર્બન-14 એ તમામ પ્રકારના સજીવોમાં રહેલું તત્ત્વ છે. સજીવના મૃત્યુ બાદ કાર્બન-14 ફરીથી વાતાવરણમાં ભળવા લાગે છે અને વાતાવરણમાં તે કેટલી હદે ભળી ચૂક્યો છે તેના પરથી કોઈ પણ સજીવની ઉંમર નક્કી કરવામાં આવે છે.

વનસ્પતિના અવશેષો અને તેની સાથે પરાગવિશ્લેષણની પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી તેની ઉંમર નક્કી કરવામાં આવે છે. ભૂસ્તરશાસ્ત્રીય અભ્યાસથી ખડકો અને ખાણોમાંથી કેટલા જૂના સમયમાં ધાતુઓ મળી આવી હશે તે નક્કી થઈ શકે છે.

લેખિત સાધનો : લેખિત સાધનો ચાર પ્રકારનાં છે : (1) ધાર્મિક સાહિત્ય (2) ધર્મોત્તર સાહિત્ય (3) સિક્કાઓ-શિલાલેખો અને (4) વિદેશી પ્રવાસીઓની પ્રવાસનોંધો.

(1) ધાર્મિક સાહિત્ય : ભારતની સંસ્કૃતિ વ્યાપકપણે ધર્મ સાથે સંકળાયેલી જોવા મળે છે. ભારતના ધાર્મિક સાહિત્યમાં સૌથી જૂનું સાહિત્ય ઋગ્વેદ ગણાય છે. જેનો સમય ઈ.સ. પૂર્વ 1500થી ઈ.સ. પૂર્વ 1000 નો માનવામાં આવે છે. ઋગ્વેદ સૌથી પ્રાચીન વેદ છે, જેમાં 1028 સૂક્તો અને 10 મંડલ (પ્રકરણ) આપવામાં આવેલાં છે. ઋગ્વેદ આપણને આર્યોની ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક માહિતી પૂરી પાડે છે. ઋગ્વેદકાલીન ભારતને આપણે વેદકાલીન ભારત પણ કહીએ છીએ.

ઋગ્વેદ સિવાય અન્ય ત્રણ વેદોની રચના થયેલ છે, એટલે કે વેદોની કુલ સંખ્યા ચાર છે. અન્ય વેદોમાં યજુર્વેદ,

સામવેદ, અથર્વવેદનો સમાવેશ થાય છે. આ ત્રણેય વેદો ઋગ્વેદ પછીના સમયગાળામાં રચાયા છે. આ ત્રણેય વેદોમાં મંત્રો, પ્રાર્થનાઓ, અનુષ્ઠાનો અને સાંસારિક બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

પશ્ચાત્ વૈદિક સાહિત્યમાં બ્રાહ્મણગ્રંથો, આરણ્યકો, મહાકાવ્યો, ઉપનિષદો તથા પુરાણો તેમજ જૈન અને બૌદ્ધધર્મના ધાર્મિક ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે. તેની સાથે ધર્મસૂત્રોનો પણ સમાવેશ થયો છે. આ ઉપરાંત મહાકાવ્યોમાં ‘રામાયણ’ અને ‘મહાભારત’ બહુ જ અગત્યનાં છે.

પુરાણો પણ ઐતિહાસિક સામગ્રીથી ભરપૂર છે. જોકે પુરાણોનો રચનાકાળ બહુ સ્પષ્ટ થતો નથી. ભાગવતપુરાણ, મત્સ્યપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ અને ગરુડપુરાણ અગત્યનાં ગણાય છે. ઉપનિષદોની સંખ્યા એકસો કરતાં પણ વધારે છે, તેને ‘વેદાંત’ કહેવામાં આવે છે. તેમાં તત્કાલીન ભારતની મહત્વપૂર્ણ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનું દર્શન થાય છે. આત્મા અને પરમાત્માને લગતી મહાન તત્ત્વજ્ઞાનની પૂર્ણ ચર્ચાઓનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. કઠ, કેન, માંડુક્ય અને મુંડક જેવાં ઉપનિષદો ઐતિહાસિક રીતે મહત્વનાં છે.

ઉત્તરવૈદિક કાળ મોટે ભાગે ઈ.સ. પૂર્વે 600 વર્ષ સુધીનો ગણાય છે. ઈ.સ. પૂર્વે છઠી સદીમાં હિન્દુ સાહિત્યનાં ધર્મસૂત્રો અને ગૃહસૂત્રોની રચના જોવા મળે છે. તો સાથે સાથે બૌદ્ધ અને જૈનધર્મ સાથે સંકળાયેલ બહુ જ મહત્વપૂર્ણ સાહિત્યની રચના પણ આ સમયે થયેલી જોવા મળે છે.

બૌદ્ધધાર્મિક સાહિત્યમાં ‘ત્રિપિટક’ સૌથી મહત્વપૂર્ણ ગણાય છે. તેમાં સૂત્તપિટક, વિનયપિટક અને અભિધમ્મપિટકનો સમાવેશ થાય છે. સૂત્તપિટકમાં ગૌતમ બુદ્ધના પ્રારંભિક જીવનની ચર્ચા કરવામાં આવી છે, જ્યારે વિનયપિટકમાં બૌદ્ધ સાધુ અને સાધ્વીઓ માટેના નિયમોનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે અભિધમ્મપિટકમાં બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન જોવા મળે છે. આ સિવાય બૌદ્ધસાહિત્યમાં જાતકકથાનું જ્ઞાન બહુ જ અગત્યનું છે.

જૈનધર્મના ધાર્મિક સાહિત્યને ‘આગમગ્રંથો’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ આગમોમાં 24 જેટલા જૈન તીર્થંકરોની તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્ણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તેનું પ્રથમ સંકલન મૌર્યકાળમાં થયેલું, જ્યારે બીજું સંકલન ઈ.સ.ની છઠી સદીમાં ગુજરાતના વલભીમાં થયું હતું.

(2) ધર્મેતર સાહિત્ય : ભારતમાં ધર્મેતર સાહિત્યમાં મોટે ભાગે સ્મૃતિગ્રંથો, સંહિતાઓ, નાટકો અને ઇતિહાસ-ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે. ‘મનુસ્મૃતિ’ એ અગત્યનું ધર્મેતર સાહિત્ય ગણી શકાય, જે પ્રાચીન ભારતનો પ્રથમ કાયદાગ્રંથ ગણાય છે. કૌટિલ્યનું ‘અર્થશાસ્ત્ર’ પણ એવો જ એક બીજો મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ છે, જેમાં મૌર્યકાલીન ભારતીય રાજનૈતિક વ્યવસ્થા, અર્થવ્યવસ્થા અને રાજ્યના સ્વરૂપ વિશેની માહિતી મળે છે. પાણિનિએ રચેલ ‘અષ્ટાધ્યાયી’ નામનો ગ્રંથ સંસ્કૃત વ્યાકરણનો સૌથી પ્રાચીન અને પ્રથમ મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ ગણાય છે, જેની રચના ઈ.સ. પૂર્વેની છઠી-પાંચમી સદીમાં થઈ હોવાનું વિદ્વાનો માને છે. ‘દિધનિકાય’, ‘અંગુત્તરનિકાય’ અને ‘મજ્જિમનિકાય’ એ મહત્વપૂર્ણ આ બૌદ્ધગ્રંથો છે, જેમાં રાજ્યની સ્થાપનાનો ઇતિહાસ અને તત્કાલિન સામાજિક પરિસ્થિતિનું દર્શન થાય છે.

સાહિત્યિક કૃતિઓમાં સંસ્કૃત નાટકોનો સમાવેશ થાય છે. મહાન સાહિત્યકાર કાલિદાસનાં સંસ્કૃત નાટકો સૌથી પ્રસિદ્ધ છે. તેમના દ્વારા રચિત ‘અભિજ્ઞાનશાકુંતલમ્’, ‘મેઘદૂતમ્’ અને ‘ઋતુસંહાર’માંથી ગુપ્તકાલીન ભારતની સામાજિક પરિસ્થિતિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ સિવાય મહાકવિ ભાસ અને શુદ્રકનાં નાટકો પણ ઐતિહાસિક રીતે અગ્રગણ્ય કહી શકાય.

ઇતિહાસના ગ્રંથ તરીકે આપણી પાસે બારમી સદીમાં રચાયેલ ‘રાજતરંગિણી’ મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ છે. તેની રચના કશ્મીરના રાજકવિ કલ્હણે કરી છે. તેમાં કશ્મીરનો ઇતિહાસ આધુનિક ઇતિહાસની અવધારણા પ્રમાણે લખવામાં આવ્યો છે. ઇતિહાસ ક્ષેત્રે આવો શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ ભારતમાં પ્રાચીનકાળે જોવા મળતો નથી. જેમાં ઇતિહાસ હોય તેવા અનેક ગ્રંથોમાં ‘હર્ષચરિત’ અગત્યનો ગ્રંથ ગણાય છે. તેની રચના સમ્રાટ હર્ષના રાજકવિ બાણભટ્ટે કરી છે.

દક્ષિણ ભારતમાં ધર્મેતર સાહિત્યમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ સંગમસાહિત્યને ગણાવી શકાય. તેની રચના તમિલ ભાષામાં થઈ છે. તેના રચયિતા અનેક કવિઓ હતા. મદુરાઈમાં આવાં ત્રણ સંગમો (સભા) થયા. તેમાં રચાયેલું સાહિત્ય એટલે સંગમ-સાહિત્ય. આ સાહિત્યમાં રાજાઓ અને શૂરવીરોની પ્રશસ્તિમાં રચવામાં આવેલી લાંબી-ટૂંકી કવિતાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ કવિતાઓ રાજદરબારોમાં ગાવામાં આવતી. આ સાહિત્યમાં ‘શીલપદિગારમ્’ અને ‘મણિમેખલાઈ’ જેવાં વિખ્યાત

મહાકાવ્યોનો પણ સમાવેશ થાય છે. ઈ.સ. પૂર્વે 300 થી લઈને ઈ.સ. 300 સુધીના સમયગાળાના દક્ષિણ ભારતના રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક પરિવેશને સમજવા માટે સંગમસાહિત્ય સૌથી શ્રેષ્ઠ માધ્યમ છે. સંગમસાહિત્યમાં કરવામાં આવેલાં વર્ણનોનું સમર્થન પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રીઓએ તેમજ વિદેશી પ્રવાસીઓએ પણ કર્યું છે.

(3) સિક્કાઓ અને શિલાલેખો : સિક્કાઓ ઇતિહાસ જાણવા માટેનું બહુ જ અગત્યનું સાધન ગણાય છે.

સિક્કાઓના અભ્યાસને મુદ્રાશાસ્ત્ર (Numismatic) કહેવામાં આવે છે. આ શાસ્ત્ર સિક્કાઓ સમય, તેની લિપિ, તેની ધાતુ વગેરે ઉપર અધ્યયન કરી ઇતિહાસ તારવી આપે છે. સિક્કાઓ ઉપર જોવા મળતાં પ્રતીકો અને ચિહ્નોની મદદથી પણ ઇતિહાસ જાણવા મળે છે. ભારતમાં સૌથી જૂના સિક્કા પંચમાર્ક સિક્કાઓ છે. તે ચાંદી અને તાંબાના બનેલા હતા અને તેનો સમયગાળો ઈ.સ. પૂર્વે પાંચમી સદીનો ગણાય છે. આ સિક્કાઓ જુદા જુદા આકારના હતા.

પંચમાર્ક સિક્કો

સિક્કાઓની જેમ જ શિલાઓ અને પથ્થર પર કોતરવામાં આવેલા લેખો ઇતિહાસ જાણવાનાં અગત્યનાં સાધનો છે. કવિઓ દ્વારા રાજાઓની પ્રશસ્તિમાં લખાયેલા લેખોને પ્રશસ્તિઓ કહે છે. ભારતમાં સૌથી જૂના શિલાલેખો અશોકના સમયના છે. અશોકના શિલાલેખો પ્રાકૃત ભાષામાં બ્રાહ્મીલિપિમાં લખાયેલા જોવા મળે છે. સાથે સાથે ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારતમાંથી મળી આવેલા શિલાલેખોની લિપિ ખરોઈ છે. તેમજ અફઘાનિસ્તાનમાંથી મળી આવેલા શિલાલેખો આરામી એટલે કે ગ્રીક લિપિમાં મળી આવ્યાં છે.

અશોકના શિલાલેખોની ભાષા ઉકેલવાનો શ્રેય જેમ્સ પ્રિન્સેપને ફાળે જાય છે. તેમણે (ઈ.સ. 1827) અશોકના શિલાલેખોની બ્રાહ્મીલિપિને ઉકેલી, બ્રાહ્મીલિપિ ડાબેથી જમણે લખાતી, ખરોઈ લિપિ જમણેથી ડાબે લખાતી. અશોકના શિલાલેખોની સંખ્યા 25 કરતાં પણ વધારે છે. તેમાંથી આપણને તેની વહીવટી, રાજકીય, ધાર્મિક નીતિઓનો ખ્યાલ મળે છે. સાતવાહન રાજવીઓએ પણ શૈલ્યલેખો કોતરાવ્યા હતા, જે નાસિકની આસપાસ મળી આવ્યા છે.

અશોકના શિલાલેખ પછી મળી આવેલા અભિલેખોમાં વ્યક્તિગત અને સરકારી એમ બંને પ્રકારના અભિલેખ મળે છે. કેટલાક અભિલેખો પ્રશસ્તિ તરીકે પ્રાપ્ત થયા છે. તેનું સૌથી મોટું ઉદાહરણ હરિષેણ દ્વારા રચિત સમુદ્રગુપ્તનો પ્રયાગ અભિલેખ છે. આ અભિલેખ અશોક સ્તંભ પર ઉત્કીર્ણ થયેલ છે. આવું બીજું ઉદાહરણ રાજા ભોજનો ગ્વાલિયર પ્રશસ્તિલેખ છે. આ સિવાય કલિંગ રાજા ખારવેલનો હાથીગુફા અભિલેખ, ગૌતમીનો નાસિકગુફા અભિલેખ, બંગાળના રાજા વિજયસેનનો દેવપાડા અભિલેખ અને ચાલુક્ય રાજવી પુલકેશી બીજાનો એહોલ અભિલેખ ખૂબ મહત્વના ઐતિહાસિક સ્ત્રોત છે.

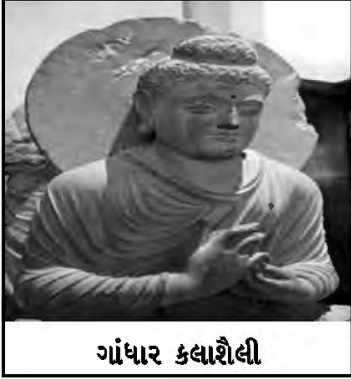
તામ્રપત્ર પણ ઇતિહાસ જાણવાનું મહત્વનું સાધન છે. ભૂમિદાનપત્રો તાંબાનાં પત્રાં પર લખવામાં આવતાં. વ્યક્તિગત અભિલેખો મોટે ભાગે મંદિરોમાં જોવા મળે છે. તેના પર દર્શાવેલ તવારીખ તે ક્યારે બન્યા હતા; તેની માહિતી આપે છે. તેની સાથે તેમાંથી ભાષાની માહિતી પણ સાંપડે છે. ગુપ્તકાળના અભિલેખો સંસ્કૃતમાં જોવા મળે છે. વિદેશોમાંથી પણ મળી આવેલા અભિલેખોમાંથી ભારતનો ઇતિહાસ જાણી શકાય છે. એશિયા માઈનોર એટલે કે તુર્કીમાં આવેલ બોગઝકોઈ નામના સ્થળેથી ઈ.સ. પૂર્વે 1400નો અભિલેખ મળે છે. જેમાં વૈદિક દેવતાઓની નોંધ કરવામાં આવી છે. પર્સિપોલિસ અને બહિસ્તુન અભિલેખો દ્વારા ભારત પર થયેલ ઈરાની આક્રમણની માહિતી મળે છે. ઇજિપ્તના તેલ-અલ-અમર્નામાંથી મળેલી માટીની તક્તીઓ પર ઈરાન અને ભારતના રાજાઓ જેવા બેબીલોન રાજાઓનાં નામ જોવા મળે છે, જેમની વચ્ચે ખાસ્સું સામ્ય છે.

શિલાલેખો-અભિલેખોમાંથી જે-તે સમયના રાજા, તેનું રાજ્ય, તેની સરહદો અને તેમાં રહેલી વિગતોમાંથી રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક બાબતોનો ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થાય છે.

(4) સ્મારક અને ભવન : રાજાઓ અને સામાન્ય લોકોનાં રહેઠાણો તથા મંદિરો જેવાં સ્થાપત્યોમાંથી જે-તે કાળની વાસ્તુકલાનો વિકાસ જાણવા મળે છે. ઉત્તર ભારતનાં નાગરશૈલીનાં મંદિરો, દક્ષિણ ભારતનાં દ્રવિડશૈલીનાં મંદિરો અને દખ્ખણના બેસર શૈલીનાં મંદિરો પ્રાચીનકાળની વાસ્તુકલાના અને મંદિર સ્થાપત્યશૈલીના મહત્વપૂર્ણ દસ્તાવેજો છે. સ્તૂપો, ચૈત્યો, વિહારો અને મંદિરો ભારતની સાથે સાથે દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયા અને મધ્ય એશિયાના વિસ્તારો સુધી જોવા મળે છે. જે ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રચાર-પ્રસાર સ્પષ્ટ કરે છે. ઈ.સ.ની નવમી સદીમાં જાવામાં બંધાયેલ બોરોબુદરનું મંદિર તેનો મહાન પુરાવો છે.

બોરોબુદર મંદિર

ગાંધાર કલાશૈલી

મૂર્તિઓ

ઈતિહાસ જાણવા માટે મૂર્તિઓ પણ અત્યંત જરૂરી છે. કુષાણ, ગુપ્ત અને ગુપ્તકાળ પછી મોટા પ્રમાણમાં મૂર્તિ-સ્થાપત્ય જોવા મળે છે. કુષાણયુગની મૂર્તિકલામાં વિદેશી પ્રભાવ સ્પષ્ટ દેખાય છે. મૂર્તિકલામાં ગાંધાર કલાશૈલી અને મથુરા કલાશૈલી સર્વશ્રેષ્ઠ છે. સાંચી, અમરાવતી, ભારહૂત અને બોધગયામાં મળેલી મૂર્તિઓમાં કલાનો વિકાસ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

ચિત્રકલા

છેક પાષાણકાળથી ચિત્રકલા ભારતીય ઈતિહાસ જાણવાનું મહત્વપૂર્ણ માધ્યમ છે. તેનો ઉત્તમ નમૂનો ભીમબેટકા ગુફાચિત્રો છે. ગુપ્તકાળમાં આ કલાનો ઉત્તમ વિકાસ થયો. અજંતાનાં વિશ્વવિખ્યાત ચિત્રોને ચિત્રકલાની ઉન્નતિનું ચરમબિંદુ કહી શકાય. ઈલોરા, બાઘ વગેરે સ્થળેથી પણ ચિત્રકલાના અનેક પુરાવા પ્રાપ્ત થયા છે.

ભીમબેટકા

વિદેશી મુસાફરોનાં વૃતાંત

પ્રાચીનકાળથી ભારત વિદેશો સાથે સંપર્કમાં રહ્યું છે. અનેક વિદેશીઓ ભારતમાં આવતા રહ્યા છે. તેમણે ભારત વિશે જે કંઈ લખ્યું છે તે પણ ઈતિહાસ જાણવાનાં મહત્વપૂર્ણ સાધનોમાં સ્થાન પામે છે. પ્રાચીન ભારતમાં ગ્રીસ, રોમ અને ચીનમાંથી યાત્રાળુઓ આવ્યા હતા. કેટલાક રાજદૂતો હતા, તો કેટલાક ધર્મના અભ્યાસ માટે આવેલા, તો કેટલાક વેપાર-વાણિજ્યનો હિસ્સો બનીને આવ્યા હતા. આ બધાએ ભારત વિશે ઘણું બધું લખાણ કર્યું છે. આમ, આપણે સ્થાનિક સાહિત્ય અને વિદેશીઓએ લખેલી પ્રવાસનોંધોને મેળવીને ભારતનો ઈતિહાસ વધુ સ્પષ્ટ રીતે લખી શકીએ છીએ.

ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના શાસનકાળમાં સેલ્યુકસ નિકેટરનો રાજદૂત મેગેસ્થનિસ ભારતમાં આવીને રહ્યો હતો. તેણે ભારત વિશે 'ઈન્ડિકા' નામનો મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ રચ્યો હતો. જોકે, આ મૂળ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ થતો નથી, પરંતુ તેના પછીના ગ્રીક લેખકોએ તેમના ગ્રંથોમાં 'ઈન્ડિકા'નો સંદર્ભ અવાર-નવાર ટાંક્યો છે. ઈન્ડિકામાં ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યની શાસનવ્યવસ્થા, ભારતની

સમાજ-વ્યવસ્થા અને વેપાર-વાણિજ્ય જેવી આર્થિક બાબતની મૂલ્યવાન માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

ઈ.સ.ની પ્રથમ અને બીજી સદીમાં પણ ગ્રીક અને રોમન લોકોએ ઘણાં બધાં ભારતીય વેપારીમથકો અને અગત્યનાં બંદરો વિશે માહિતી આપી છે. તેમણે ભારત અને રોમ વચ્ચે થતા વેપારનો વિસ્તૃત અહેવાલ આપ્યો છે. આવા ગ્રંથોમાં ટોલેમીનું ‘નેચરલ જિયોગ્રાફી’ અને પ્લિનીના ગ્રંથો મહત્વના છે. આ સિવાય ‘પેરીપ્લસ ઓફ ધી એરીથ્રેનિયન સી’ ખૂબ જ મહત્વનો ગ્રંથ પ્રાપ્ત થયો છે, તે કોઈ અજ્ઞાત લેખકે ભારતીય બંદરો વિશે લખેલો છે.

બૌદ્ધધર્મના આકર્ષણથી ચીનના યાત્રીઓ ભારતમાં આવ્યા હતા. આ પ્રવાસીઓમાં ફાહિયાન, યુઅન-શ્વાંગ અને ઇત્સિંગ મુખ્ય હતા. તેમણે ભારતના બૌદ્ધધર્મ, બૌદ્ધતીર્થ, સમ્રાટ હર્ષવર્ધન, નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય અને તત્કાલીન ભારતીય સમાજનું આંખેદેખું અને વિસ્તૃત ચિત્રણ કર્યું છે.

યુઅન-શ્વાંગ

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબ લખો :

- (1) ઇતિહાસ-લેખન એટલે શું? તે જાણવાનાં સાધનો જણાવો.
- (2) ઇતિહાસ-લેખન અંગે અલેખિત સાધનોની માહિતી આપો.
- (3) ઇતિહાસકારો સમય કઈ રીતે નક્કી કરે છે તે સ્પષ્ટ કરો.
- (4) ભારતીય ઇતિહાસ-લેખનની પરંપરા સમજાવો.
- (5) ‘વિદેશી મુસાફરોનાં વૃતાંતો ભારતનો ઇતિહાસ જાણવાનું મહત્વપૂર્ણ માધ્યમ છે.’ - સમજાવો.

2. ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) વેદો કેટલા અને કયા કયા ?
- (2) મહત્વપૂર્ણ બૌદ્ધગ્રંથોની ચર્ચા કરો.
- (3) સંગમસાહિત્ય વિશે ખ્યાલ આપો.
- (4) સિક્કાઓ ઇતિહાસ જાણવાનું અગત્યનું સાધન છે - સમજાવો.
- (5) ભારતમાં મળી આવેલાં સ્મારકો જણાવો.

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ જણાવી ઉત્તર આપો:

- (1) અવશેષોનો સમય નક્કી કરવા માટે કઈ પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવે છે ?
 (A) સી - 8 (B) સી - 9 (C) સી - 11 (D) સી - 14
- (2) બૌદ્ધસાહિત્યમાં સૌથી મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથો કયા છે ?
 (A) આગમ (B) વેદ (C) ત્રિપિટક (D) સંગમ
- (3) રાજતરંગિણી ગ્રંથના રચયિતા કોણ છે ?
 (A) કલ્હણ (B) બિલ્હણ (C) મેરુતુંગ (D) કાલિદાસ
- (4) સંગમ સાહિત્યની રચના ક્યાં થઈ હતી ?
 (A) કાલીકટ (B) પુલીકટ (C) પાટલીપુત્ર (D) મદુરાઈ
- (5) ભારતના કયા સિક્કા સૌથી જૂના હોવાનું મનાય છે ?
 (A) પંચમાર્ક સિક્કા (B) ગધૈયા સિક્કા (C) કાશિયા સિક્કા (D) આમાંથી એક પણ નહિ.

●